International Research Journal of Management and Commerce
ISSN: (2348-9766)
Impact Factor 5.564 Volume 7, Issue 12, December 2020
©Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)
www.aarf.asia, **Email** : editoraarf@gmail.com

चंद्रपूर जिल्ह्यातील आ र्थक पैलूंद्वारे कृषी वतरणाचा अभ्यास

प्रा. संजोग तुपे

सहयोगी प्राध्यापक, वा णज्य वभाग

संत गाडगे महाराज महा वद्यालय, हिंगणा, जि. नागपूर (महाराष्ट्र)

सारांश :

भूगोल, हवामान, पायाभूत सु वधा, मातीची परिस्थिती, पर्यावरण, सामाजिक-संस्कृती, तंत्रज्ञानाचा वापर, पतपुरवठा, साक्षरतेचे स्तर , उत्पन्नवाढीतील व वधता इत्यादी क्षेत्रात भारत लक्षणीय व वधता दर्श वतो. भारतीय राज्यांमध्ये ज मनीचा पोत, उत्पादनाचे तंत्र, इनपुट वापर, उत्पादकता आ ण वपणन संरचनांमध्ये लक्षणीय फरक आहे. गेल्या काही वर्षात , देशात चांगली काम गरी करणाऱ्या राज्यांकडे लक्षणीय अ भसरण आहे. चंद्रपूर जिल्हा वनप्रधान असून दर्जेदार कृषी उत्पादने तयार करतो. शेतकऱ्यांच्या कृषी वतरण आ ण उत्पन्नाशी संबं धत व वध पैलू आहेत. हा पेपर आ र्थक पैलू संदर्भात कृषी वतरण लक्ष केंद्रीत करतो.

कीवर्ड : कृषी उत्पादन, अर्थव्यवस्था, आ र्थक अभ्यास

प्रस्तावना

कृषी देशाची अर्थव्यवस्था पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून आहे आ ण तीच गोष्ट भारतीय शेतीला लागू आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था कृषी उत्पादन, कृषी पर्यायी उत्पादनावर अवलंबून आहे.

त्याचप्रमाणे मुळातच एखादा उद्योगही कच्च्या मालासाठी शेतीवर अवलंबून असतो. भारतात 75% नागरिकांचा व्यवसाय शेती किंवा कृषी आधार उत्पादनांवर अवलंबून आहे.

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया शेती आहे म्हणून भारतीय शेतीचे व्यवस्थापन उच्चवर्गीय असावे असे म्हणता येईल पण भारतीय शेती आ ण शेतक-यांबद्दल अनेक समस्या दिसून येतात. काही ठिकाणी आधुनिक तंत्राचा वापर करून शेती केली जात आहे , तर काही ठिकाणी पारंपरिक तंत्राचा वापर करून शेती केली जात आहे. दोन्ही परिस्थितीत शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. शेती हा भारताचा आत्मा आहे आ ण म्हणूनच भारतात शेतीचा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो.

कृषी उत्पादनांचे वतरण ही शेती आ ण शेतक-यांसाठी मुख्य समस्या असल्याचे दिसून येते. पूर्वी , व वध कारणांमुळे या समस्येचा टप्पा अत्यंत अस्थिर होता आ ण यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या कृषी उत्पादनासाठी पुरेसे मूल्य कंवा कंमत कधीच मळत नव्हती त्यामुळे नेहमीच शेतकरी कमी समाधानी जीवन जगत होते.

बाजार व्यवस्थापनाच्या अभावी कृषी वस्तू वतरण प्र क्रयेत अनेक अनिय मतता झाल्या. व्यापारी आ ण मध्यमवर्गीयांना त्यांनी ठरवून दिलेल्या कोणत्याही कंमतीत कृषी वस्तू खरेदी करण्यात आल्या. या प्र क्रयेत शेतकरी प्रचंड नुकसान सहन होते.

अशा बाजारपेठेत बाजार व्यवस्थापन आ ण योग्य नियंत्रणाची अंमलबजावणी नव्हती म्हणून बेकायदेशीर वजन आ ण मोजमाप व्यवस्थापन होते. त्याच बाजारात कृषी वस्तूंसाठी मोजमाप साधने व वध राजा होते. व्यापारी आ ण दलालांनी ठरवलेली मोजमापाची साधने शेतकरी वर्गाला स्वीकारावी लागली. शेतकरी वर्गाला स्वत:ची वस्तू मोजण्याची प्र क्रया नव्हती. अशा बाजारपेठेत शेतकऱ्यांना फसवणुकीपेक्षा काहीच मळाले नाही.

योग्य वजन मोजण्याच्या समस्येशी निगडीत कृषी वस्तूंचे मूल्य शोधण्याची समस्या होती. शेतक-यांना त्यांच्या शेती उत्पादनाला योग्य वेळी योग्य मूल्य कंवा भाव मळाला नाही. काही वेळा व्यापाऱयांनी सुद्धा यातून माघार घेतली.

वरील सर्व अटी ब्रिटिश सरकारने वचारात घेतल्या. 1927 साली ब्रिटिश सरकारने भारतातील सर्व कृषी बाजारांचे सर्वेक्षण करून शेवटी योग्य निष्कर्ष काढण्यासाठी आयोगाची नेमणूक केली. या आयोगाला रॉयल एग्रीकल्चर क मशन म्हणून ओळखले जाते

रॉयल एग्रीकल्चर क मशनने सर्वेक्षण करण्यापूर्वी काही उद्दिष्टे निश्चित केली होती आ ण त्याआधारे त्यांनी काही सूचना आ ण शफारशी ठरवल्या.

रॉयल एग्रीकल्चर क मशनने कृषी मालाचा व्यावसायिक वापर वाढ वण्यासाठी आ ण त्याचे संरक्षण करण्यासाठी कृषी बाजारपेठेत अंतर्गत सु वधांवर लक्ष केंद्रित केले.

रॉयल एग्रीकल्चर क मशनच्या शफारशीत रेग्युलर एग्रीकल्चर मार्केटमध्ये प्रशासनाला महत्त्व होते. या प्रशासन स मतीमध्ये बाजारातील व्यक्ती वगळता इतर व्यक्ती आ ण सोसायट्यांचा सहभाग होता. सहकारी संस्थेला नेतृत्व देण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे , ज्यामुळे योग्य व्यक्ती कंवा सोसायट्यांकडून कृषी बाजारातील कामाचा फायदा होतो. अशी यंत्रणा स्थापन झाली होती.

रॉयल एग्रीकल्चर क मशनच्या शफारशीनुसार निय मत कृषी बाजारपेठेत बाजार प्रशासनाला महत्त्व आहे ज्यामुळे नैस र्गकरित्या बाजार व्यापारावर नियंत्रण अंमलात आले होते. अशा यंत्रणेमुळे बाजारपेठेतील बेकायदेशीर व्यवहार कमी होतील.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

1. कृषी वतरणासंदर्भात आ र्थक देवदूताच्या माध्यमातून वचार करणे.
2. कृषी वतरण क्षेत्रात स्वयंरोजगाराबाबत अभ्यास करणे.
3. कृषी वतरणासंदर्भातील माहितीचा अभ्यास करणे.
4. कृषी वतरणातील व वध समस्या व अडथळ्यांचा अभ्यास करणे.
5. कृषी वतरणाचा आ र्थक परिस्थितीवर होणारा परिणाम याबाबत अभ्यास करणे.

गृहीतके:-

1. कृषी वतरणामुळे चंद्रपूर जिल्ह्यात रोजगाराच्या संधी वाढल्या आहेत.
2. कृषी वतरणामुळे चंद्रपूर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची आ र्थक आ ण सामाजिक पातळी वाढते.

अभ्यासाची मर्यादा :-

1. या संशोधनासाठी अनेक गृहीतके , जोखीम आ ण मर्यादा अस्तित्वात होत्या. दोन गृहितके संशोधन सहभागी प्रामा णकपणाने प्रश्नांची उत्तरे होईल की समावेश , आ ण संबंध व्यवस्थापन बांधकाम प्रस्ता वत साधने वापरून मोजले जाऊ शकते. सहभागी पूर्णपणे निनावी प्रतिसाद , आ ण तज्ञ कोणत्याही संशोधक माहीत आहे की फार शक्यता नाही , उत्तरदाता सत्य उत्तर देणार नाही वश्वास थोडे कारण होते.

2. सर्वेक्षण थकवा देखील संशोधन संभाव्य मर्यादा होती. थकवा आ ण अपूर्ण प्रतिसाद शक्यता कमी करण्यासाठी, संबंध व्यवस्थापन सर्वेक्षण डेमोग्रा फक प्रश्न आधी सहभागी सादर करण्यात आले. हे एक सहभागी प्रश्नांची उत्तरे थांबवू निर्णय घेतला तरी ते कदा चत प्रश्न हे संशोधन केंद्रीत पूर्ण होईल की शक्यता वाढण्यास मदत केली.

3. केवळ चंद्रपूर जिल्ह्यासाठी अभ्यासाचे भौगो लक क्षेत्र मर्यादित आहे.

चंद्रपूर जिल्हय़ाची पार्श्वभूमी

1854 मध्ये चंद्रपूर आ ण स्वतंत्र जिल्हा झाला आ ण 1874 मध्ये वज मुल, वारोरा आ ण ब्रम्हपुरी या तीन तहसीलांचा त्यात समावेश झाला. 1874 मध्ये मद्रासचा वरचा गोदावरी जिल्हा संपुष्टात आला आ ण सरोंचा मुख्यालयासह एक तहसील तयार करण्यासाठी चंद्रपूरला चार तहसील जोडण्यात आल्या.1895 मध्ये एका तहसीलचे मुख्यालय चंद्रपूरला 12858 मध्ये हस्तांतरित झाले. गडचरोली येथील मुख्यालयासह एक नवीन तहसील 1905 मध्ये ब्राम्हपुरी आ ण चंद्रपूर तहसीलमधून जमीनदारी वसाहतींचे हस्तांतरण करून तयार करण्यात आली. चंद्रपूर जिल्ह्यातील एक लहान जमीनदारी ट्रॅक 1907 मध्ये जिल्ह्यातून नव्याने हस्तांतरित करण्यात आला. त्याच वर्षी आ ण सुमारे 1560 चौरस कलोमीटर क्षेत्र. खालच्या सरोंचा तहसीलच्या चेरला , अलबक नाद नुगीर या तीन वभागांची मळून मद्रास राज्यात बदली करण्यात आली.

चंद्रपूर शहर हे भारताच्या द क्षण-मध्य भागात महाराष्ट्र राज्यात वसले आहे. चंद्रपूरची लोकसंख्या सुमारे 3.75 लाख आहे. नागपूरपासून दीडशे कलोमीटर अंतरावर असलेल्या दिल्ली-मद्रास मार्गावर रेल्वेने नागपूरमार्गे अडीच तासांचा प्रवास केला आहे. शहरापासून जवळचे वमानतळ सोनेगाव येथे आहे.

चंद्रपूर जिल्ह्यात आता चंद्रपूर , भद्रावती, वारोरा, चमूर, नागभीर, ब्राम्हपुरी, संदेवाही, मुळ, गोंड पपरी, पोंबर्णा, साओली, राजुरा, कोरपाणा, जिवती आ ण बल्हरशाह या तालुक्यांचा समावेश होतो.

1947 मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मळाल्यानंतर पूर्व मध्य प्रांत हे नवे भारतीय राज्य मध्य प्रदेश बनले.1911-1955 च्या दरम्यान जिल्ह्याच्या कंवा त्याच्या तहसीलांच्या हद्दीत कोणतेही मोठे बदल झाले नाहीत. 1956 मध्ये भारतीय राज्यांची भाषा वज्ञानाच्या धर्तीवर पुनर्रचना करण्यात आली आ ण

© **Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)**

मुख्यतः मराठी भा षक चंद्रपूर जिल्हा मध्य प्रदेशातून मुंबई राज्याचा भाग बनला 1960 मध्ये महाराष्ट्राचे नाव बदलून राज्य करण्यात आले.

चंद्रपूर जिल्ह्यात चंद्रपूर , बल्लारपूर, राजुरा, भद्रावती, वारोरा, चमूर, नागभीड, ब्राम्हपुरी, संदेवाही, मुळ, सावळी, गोंड पपरी, कोरपाणा, पोंभूर्णा आ ण जिवती या 15 तालुक्यांचा समावेश आहे.

कृषी उत्पादन बाजार

आज, उत्पादित उत्पादनाचे ग्राहक आ ण उत्पादित उत्पादनाचे उत्पादक हे दोन मुख्य घटक आहेत. ही प्र क्रया देखील व्यक्ती आ ण समाज मुळे समन्वित पद्धत म्हणून ओळखले जाते. या दोन गोष्टी म्हणजे व्यक्ती आ ण समाजाच्या वकासामुळे उत्पादन प्र क्रया अ धक कार्यक्षम आ ण प्रगत होते. या वकासासह निर्माता आ ण ग्राहक यांच्यातील संबंध वक सत केले गेले आहे. मुळे या संबंध , उत्पादित ग्राहक गरज नुसार चांगले उत्पादन करू शकता. हे सद्ध करते की उत्पादक आ ण ग्राहक एकमेकांशी स्पर्धा करत आहेत. उत्पादन प्र क्रयेत उत्पादकाला ग्राहकाबद्दल कल्पना नसते आ ण ग्राहकाला उत्पादन प्र क्रयेबद्दल कल्पना नसते परंतु तरीही उत्पादनासाठी उत्पादन मळते कारण वापरामुळे मनुष्याची नैस र्गक गरज आहे.

बाजाराच्या वकासामुळे ग्राहकांची संख्या वाढली. ज्यामुळे उत्पादक आ ण ग्राहक यांच्यातील अंतर निर्माण होते ज्यामुळे कमो डटी वतरण पद्धत त्रासदायक दिसत होती. दोन वस्तूंचे वतरण करणे कठीण झाले, म्हणून धातूच्या वनिमयाच्या आधारे वस्तूंचे मूल्य सुरू झाले आ ण या काळात मुंद्रा (मनी) शोधला गेला आ ण बाजारात कमो डटी वतरण पद्धतीची मुदत संपली आ ण मुद्राची देवाणघेवाण सुरू झाली.

अशा वकासामुळे माल वतरण निराकरण आ ण वतरण क्षेत्र दरम्यान त्रास वाढली. बाजारात, उत्पादक आ ण ग्राहकांच्या समस्यांचे निराकरण झाले आ ण म्हणूनच आजची बाजारपेठ उत्पादक आ ण ग्राहकांसाठी प्रगतपणे वक सत झाली आहे.

बाजाराच्या वकासाबरोबर बाजाराची कामाची प्र क्रयाही वक सत झाली. ही कामाची प्र क्रया व्यापारी , उत्पादक आ ण ग्राहकांसाठीही उपयोगी पडत होती. ज्यामुळे बाजार वकणे आ ण खरेदी करणे यांसारखे महत्त्वाचे माध्यम बनले. बाजारात खाली नमूद केल्याप्रमाणे तीन महत्वाचे काम आहेतः -

1. व्यावसायिक काम

2. शारीरिक वतरण कार्य

3. कॉम्प्लिमेंट काम.

बाजारात व वध वस्तू वक्री आ ण खरेदीसाठी येतात. बाजारात वक्रीसाठी येणार् या वस्तूंमध्ये व वधता दिसून येते. अशा वस्तूंची व वधता साठी व वध बाजारपेठा आहेत तसेच सर्व बाजारपेठा बाजार वतरणाच्या नियमांनुसार येत नाहीत. साधारणपणे बाजार तीन प्रकार आहेत.

1. नैस र्गक वस्तू बाजार

2. उत्पादन वस्तू बाजार

3. कृषी मालाचा बाजार.

भारतात शेतकरी शेती उत्पादन वाढवण्याचा प्रयत्न करत नाही. शेतकरी पारंपरिक पद्धतीचा वापर करून शेती करत आहेत. भारतीय शेती पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून आहे. पावसानुसार उत्पादनातही फरक पडतो. उत्पादनाच्या आकारावरही परिणाम दिसून येतो , परिणामी कृषी उत्पादनाला कृषी बाजारपेठेत योग्य मूल्य मळत नाही.

कृ ष वषयक वतरणाबद्दलसरकारचे नियम आ ण धोरणे

1928 मध्ये या कायद्याचा फायदा पाहून रॉयल एग्रीकल्चर क मशनची स्थापना करण्यात आली होती. रॉयल कृषी आयोगाने कृषी बाजारपेठेत कायदे अंमलात आणण्याची शफारस केली आ ण त्यानुसार , 1939 मध्ये मुंबई बाजार कायदा सादर केला. मुंबई बाजार कायदा लागू करण्यासाठी काही कारणे जबाबदार होती. या समस्यांवर तोडगा काढण्यासाठी मुंबई बाजार कायदा' सुरू केला.

कृषी बाजारपेठेत वक्री व खरेदी प्र क्रयेचे नियमन करणे व त्याचा लाभ मुंबई राज्यातील रॉयल एग्रीकल्चर क मशनच्या शफारशीनुसार 1928 मध्ये शेतकऱ्यांना देणे मुंबई कृषी उत्पादन बाजार निय मतीकरण कायदा लागू करण्यात आला.

सन 1939 च्या मुंबई कृषी उत्पादन बाजार अ धनियमानुसार , बाजारात, बाजार स मती स्थापन केली जाते. बाजार स मतीची चौकट 14 प्रतिनिधींची बनली होती.

बाजार स मतीची सर्व कामे जिल्हा महसूल अ धकाऱ्याकडे सोप वण्यात आली होती.

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)

मुंबई कृषी उत्पादन कायद्याची काही वै शष्ट्ये पुढीलप्रमाणे-

1. या कायद्यानुसार, दलालांसाठी परवाने होते आ ण कृषी बाजारात वजन मोजण्याचे मोजमाप होते.

2. बाजार स मती स्थानिक मंडळात त्यांच्या प्रशासन स मतीला प्राधान्य देते.

3. बाजार स मती स्वतःच्या उत्पन्नासाठी काही दुकाने भाड्याने देऊ शकते.

बाजाराचे उत्पन्न रु. 7000/- व खर्च रु.5000/- म्हणजे बाजार स मतीने रु.2000/- चा नफा मळ वला वरील वै शष्ट्यांमुळे धुळे बाजारपेठेतील प्रयोग यशस्वी झाले जे रॉयल एग्रीकल्चर मार्केटने केले होते. त्यानंतर संपूर्ण जुन्या मुंबई राज्यात मुंबई कृषी बाजार कायदा 1939 लागू झाला.

मुंबई कृषी उत्पादन बाजार अ धनियम **1939 :-**

मुंबई कृषी उत्पादन बाजार कायद्याचा चेहरा पुढीलप्रमाणे आहे. या कायद्यात रॉयल एग्रीकल्चर क मशनच्या शफारशीनुसार सर्व कृषी वस्तू आ ण शेतीवर अवलंबून असलेल्या वस्तू समा वष्ट केल्या गेल्या होत्या ज्यामुळे सर्व कृषी वस्तू आ ण शेतीवर अवलंबून असलेल्या वस्तू वकल्या आ ण वकत घेतल्या गेल्या.

या कायद्यामुळे दलाल आ ण व्यापार् यांवर काही बंधने लागू करण्यात आली. व्यापारी कृतीनुसार कृषी माल खरेदी करत होते, ज्यामुळे शेतकऱ्याला त्यांच्या कृषी मालाचे योग्य मूल्य मळाले.

1. मुंबई कृषी उत्पादन बाजार कायद्यात शेतकरी वर्गाच्या मालाची वक्री आ ण खरेदीला प्राधान्य देण्यात आले.

2. या कृती मध्ये, शेती उत्पादन आ ण शेती अवलंबून वस्तू आ ण प्राणी समावेश होता.

3. हे कृत्य सरकार स्वतः आ ण त्यामुळे नियंत्रित केले होते , शेतकरी वर्गाला याचा लाभ मळाला आ ण कायद्याची योग्य अंमलबजावणी झाली.

4. मुंबई कृषी उत्पादन बाजार अ धनियम ब्रिटीश काळात करण्यात आला होता परंतु या कायद्यात दुरुस्ती केवळ भारतीय शेतकऱ्यांचा वचार करून करण्यात आली होती.

© **Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)**
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

5. बाजार स मतीत, महत्त्व शेतकरी, दलाल, व्यापारी आ ण सरकारला दिले आहे म्हणून सर्व वर्ग समस्या योग्यरित्या वचार करा.

6. मुंबई कृषी उत्पादन कायद्यानुसार बाजार स मतीचे उत्पादन वचारात घ्या. हे कृत्य त्यावेळी योग्य आ ण न्याय्य होते.

निष्कर्ष

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया शेती आहे म्हणून भारतीय शेतीचे व्यवस्थापन उच्चवर्गीय असावे असे म्हणता येईल पण भारतीय शेती आ ण शेतक-यांबद्दल अनेक समस्या दिसून येतात. काही ठिकाणी आधुनिक तंत्राचा वापर करून शेती केली जात आहे , तर काही ठिकाणी पारंपरिक तंत्राचा वापर करून शेती केली जात आहे. दोन्ही परिस्थितीत शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. शेती हा भारताचा आत्मा आहे आ ण म्हणूनच भारतात शेतीचा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. चंद्रपूरमध्येही दर्जेदार कृषी उत्पादने तयार होत आहेत. शेतकऱयांना मदत करण्यासाठी योग्य व प्रभावी वतरण व पुरवठा यंत्रणा उपलब्ध करून देण्यासाठी शासनाने शेतकऱयांना सहकार्य करावे.

संदर्भसूची

1. Bensaou, M. and E. Anderson (1999). "Buyer-supplier relations in industrial markets: when do buyers risk making idisyncratic investments?" Organization science 10(4): pp: 460-481.
2. Christopher, M., Payne, A. and Ballantyne, D. (1991), Relationship Marketing: Bringing Quality, Customer Service and Marketing Together, Oxford: Butterworth- Heinemann.
3. Cagliarini Adam, Rush Anthony (2011) Economic Development and Agriculture in India, BULLETIN | JUNE QUARTER 2011
4. Fink, R.C., L. James, et al. (2008). "The effects of performance, environmental uncertainty and relational norms on customer commitments to suppliers over the duration of customer-supplier relationships." International Journal of Management and decision Making 9(6): pp: 660-685.
5. Kawday D. & Menon D., (2010), Monetary Economics, PayalPrakashan, Nagpur.
6. Khan M.Y. & Jain P.K. – Financial Management, Fifth Edition Tata McGraw Hill Companies.

© **Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)**
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

7. Kothari C.R., Research Methodology, New Age International (P) Limited Publishers, New Delhi.
8. निखाडे कैलास (२०२०), चंद्रपूर जिल्ह्यातील औद्यो गक वकासाचा होणारा परिणाम , हर्षवर्धन प्रकाशन, लंबागणेश, बीड
9. https://apps.fas.usda.gov/psdonline/circulars/production.pdf